

Հանդերձ առ ժամս կը կարծեմ թէ զբաւոր լեզուն տակեր չհին է վերջաձայնի կերպարարութեան եւ ձեւաւոր գրութեան գլխաւոր զօժերուն կողմանէ՝ քան թէ տունգուզերէնի գաւառականները: Այս երկնադրութեան կը հաւանեմ որ այն տեսութեան՝ զոր այս փնդին այլեւայլ մասնագէտներն արդէն արտայայտած են, այսինքն թէ թրքերէնը կորսնցուցած է շատ մը վերջաւոր ձայնաւորներ, որոնք մինչդրեւե՛ր եւ մանջուրե՛րէն մէջ անկորուստ մնացած են. ես նոյն իսկ կը կարծեմ թէ հոս բոսբաւականի պայծառ ձայնական օրէնք մը կայ. (փնջուռն այլուտ գրեթէ ոչինչ գիտենք թուրք-մանգոլ-մանջուրե՛ն ձայնական օրէնաց մասին): Այս ձայնական օրէնաց օրինակները մուտած ժամանակո՛ր կրնայի միայն թրքերէնի եւ մանգուլերէնի համեմատութեամբ շատանալ. բայց ինչպէս համոզածս եղլաւով թէ հոս մը կիսած հոշը բոլորովին անապահով է, մանջուրե՛ն քանի մը ձեւեր ալ յառաջ կը բերեմ: Այն փառները՝ զորոնք ժամանակաւ կրնան ապացուցուիլ թէ հոս գործած ըլլած, հայեւ թէ այս ձայնական օրէնքը փոփոխութեան ենթարկեն:

Կ'երեւայ թէ բովանդակ լեզուաբանի նախաւոր վերջաձայնը՝ բոս կանոնի, կամ՝ ձայնաւոր մըն էր եւ կամ -ն մը. բայց այս -ն վերջաձայնը փոփոխական ըլլալու յատկութիւնն ունի: Թաճախ կը պահի մինչդրեւե՛ր մէջ վերջաւորաւ -ն մը, ի մասնաւոր հայեցականի մէջ: Այսպիսով ուրիշ "ծի, բառին քով կը գտնուի ուրիշ. -մ յոգնակի վերջաւորութեան եւ այլեւայլ անտեսման վանկերու առջեւ կը պահի -ն վերջաւորութիւնը. ուրիշ "ծի" (հմտ. I. J. Schmidt, Mongolische Grammatik § 48 եւ 41, 2): Բոլորովին նման է մանջուրե՛նի մէջ ալ. *sargan* "կին" յոգն. *sargata*. նման է գարծնայ թրքերէնի մէջ, ուր Օրխոնեան արձանագրութեանց մէջ՝ *tarḫan* տղապարս յոգնակին կրկն *tarḫan* (ինքն անհաւանական է թէ այս բառն եւ իւր յոգնակի կապով իւր պարզապէս մինչդրեւե՛ն փոխ տուածս ըլլայ. աւելի կ'ուղի կարծեմ թէ մանգ. *darḫan* "աղնականութեան բարձրացող մը. թրքերէնէ փոխ առնուած ըլլայ):

Այս նախաւոր վերջաձայնին ա՛ գրագոյն զարգացման համար՝ այն կանոնը կ'արժէ թրքերէնի մէջ թէ վերջաւորաւ ձայնայ որ մը անգործար կ'իյնայ. վերջաձայն յի մը. մանջ. *riha* "արտ, թրք. (օսմաներէն) *av*. մանգուլերէն *ere* "յլա մարդ թրք. *ar*. մանջուրե՛ն *alji* "առած ըլլալով" թրք. *alḡy* "առած ըլլալով" մանջ. *alire* "առնու" ("ապանել"), թրք. *alır* "կ'առնու" (ներկայ). մանջ. *alime* "առնու" թրք. "alıym", "առնել", քննա՛ն (ուսկից կազմուած է աներ. *almak* "առնու", *y* ձայնաւորին զերմամբ): մանջ. *ali* "առ" թրք. *al* "առ", մանջ. *alima* "առած, հմտ. թրք. *alın*. *alın* "բաց" *al-mak* "բանալ": *Alıy* բառին -ե վերջաւորութիւնն այն է՝ որ կը տեսնուի նաեւ բազմաթիւ գոյականներու մէջ՝ այլեւայլ ձայնաւորներու հետ կապուած (ակ-ակ-նէ) եւ կը թաքնուի նոյն իսկ զ. օր. աներեւութի

-ուէն վերջաւորութեան մէջ. բայց այս գոյականները մինչդրեւե՛ր մէջ -ե վերջաւորութիւնն ունին. նման "գոյն" *budun* "գոնաւորել" բային (աներեւոյթ *budun* չա): Ուստի կ'երեւայ թէ նաեւ. մանգուլերէնի մէջ անպահան պայմաններու տակ՝ վերջաւորաւ ձայնաւոր մը կորսուած է: Այն պէտք է՝ ի մէջ այլոց, յոգնակի կապով վերջաւորութեան մէջ անգործար մը. արդէն վերջ յառաջ բերի վերջաւորութիւն՝ -ն, մանջ. -մ, թրք. -ւ, ուրիշ վերջաւորութիւն մը *s* կը պարունակէ՝ մանջ. *mergen* "գիտած մը" յոգն. *mergece*, մանջ. *ülle* "գործողութիւն" յոգն. *ülles*, առոր կը համապատասխանէ թրք. -շ, գերանունական ձեւերու մէջ՝ *bis* "մեղք", *sis* "գոյգ", եւ բայի գիծորդ վերջաւորութեանց մէջ՝ 1. *te*, -*m*, 1. յոգն. -*mez*, -*miz*. անշուշտ այս տեղայ կը վերաբերին նաեւ քանի մը թրքերէն երգիկներ, որոնք նախադէս կրնան հաւաքական ձեւով ըլլալ. *oud*. *göküs* "կուրծք" (8 երկրորդական է՝ ծագած թէ, *hüdn*. չա. *kögör* ZDMG, LVII, 554) մանջ. *kükün*, մանջ. *hüdn*. զարմանք շատ մը թրքերէն թուականներ -*s* մ'ունին, ուր մանջ. ու մանջ. ո կը ներկայացնեն (օսմ. օրն. *jūs* "հարկ", յոգն. *jūs*, մանջ. *juḡut*. յոգն. *juḡut*); երրորդ յոգնակի վերջաւորութիւն մը կը բաժնուի *g* մը. մանջ. *mafa* "նահապետ, նախահայր. յոգն. *mafari*. (փնջուռն վերջաւորութիւնը նախաւոր հաւաքական նշանակութեամբ, մանջուրե՛նի մէջ՝ *dobori* "գիշեր, եւ *dobon* "գիշեր"). Ասոր հետ կը միացնեմ ես մանգուլերէնի յոգնակի վերջաւորութիւնը՝ -*nar* յոգն. *tegyeri* "աստուած" յոգն. *tegyeriner*. եւ -*nar* -*nar* կը համարիմ երկու յոգնակի ձեւերու կուտակութիւնը. (Մանգուլերէն -ն յոգնակի վերջաւորութեան մասին հմտ. I. J. Schmidt, Mong. Gramm. § 41, 1 էջ 26. *cherük* "եղջիւր-առոր" յոգն. *cherük*, այս վերջաւորութիւնը յառախաղաղ է կապիւթերէնի մէջ, *abai* "արտոր" յոգն. *abaiḡar*, չա. *abai* "թեգանիք. յոգն. *abaiḡar* եւն ձեւեր կը գտնուին Եմիլ Զրադարսիւսի Սիդ Զի-Կի-րի զրոյցներուն մէջ): նաեւ թրքերէնի (այժմ գրեթէ միահեծան իշխող) յոգնակի վերջաւորութիւնը՝ -*lar* -*lar* (հանդերձ իւր զուտ ձայնական ծածրով յառաջ կ'եւն գաւառական յարակից ձեւով՝ -*nar* -*lar* եւն.) նոյնպէս երկու վերջաւորութեան կուտակում՝ մ'ըլլայու է (-կը յիշեցնէ ասեղանի վերին յոգնակի վերջաւորութիւնը՝ -*li*, որ յաճախ կը միանայ մանջուրե՛նէ ծածրով -*sa* յոգնակի վերջաւորութեան հետ եւ կ'ըլլայ -*sal*. տունջ. *bira* "գետ" յոգն. *birul*, *izim* "սանձուր" յոգն. *izäsil*, ա. *Castrén*, Tungusische Sprachlehre էջ 7).

Վերջաւորաւ ձայնաւորաց անկուր մէկ կողմանէ եւ նոց ձայնաւորաց (ն, չ, մ, ո) միջկանգնութեան մէջ զըզուրի միւս կողմանէ (ZDMG LVII 541), այն հնաւորութեան հասուցած են՝ որ թրքերէնի բայարարներուն մեծագոյն մասը բաղաձայն վերջաձայն մ'ունին. մանջ. *odo-me* "լուալ. թրք. *yow*, մանջ. *ogame* "անգրեւել" թրք. *jag*, հմտ. անանցական վերջաւորութիւններս մանջ. *gisu-re-me* "ճառել, խօսել, յառաջ

եկած gisunt «բառ, խօսք», մտնդ. zögele-re-kü «կազմակալ» zögelet «կախող... օսմ. sarar-mak (ուրիշ գաղափարաբաններու մէջ sargar-) «գերիւ» յառաջ եկած sarık (կարգաբերէ՛ր sarık) «գերիւ կամ օսմ. suwar-mak «ջրել» su «ջուր, բառէն (օրիւ, sub)».

Անշուշտ չ'ուրաջուրի թէ կայ թրքերէն բառաձեւերու եւ բայաբանութեան ստուար թիւ մը, որոնց մէջ վերջնապէս ձայնաւոր մը մնացած էր թիւս (չ. օր. ներդրանքս վերջնաւորութիւնը՝ -da -dā, հմտ. հմտ. -de, մտնդ. urı-da «յառաջագոյն», կառմ. ger-te «ի տան», գործող առումով վերջնաւորութիւնը՝ -ն: օսմ. ու-ıy «որորդ» մտնդ. aba-ն. այս վերջնաւորութիւնը մտնդութիւնի մէջ նաեւ գերբայի պաշտօն ալ կը կատարէ. abı-ն-ն «առնող», գերթէ միշտ այսպէս է թրքերէնի մէջ՝ օրիւ. ıı-gü-ն «գործիչ», օսմ. ıldığı եւ ն. Յաճախողէ՛ք թրք. ածական վերջնաւորութիւնը -la -lā, որ նաեւ մտնդութիւնն եւ մանրէութիւնի մէջ շատ արգասաբեր է. մտնդ. nari-la-xu «բարկ բլլալ», յառաջացած narin «նուր», մտնդ. kundu-le-me «մեծարող բլլալ», յառաջացած kundunt «մեծարող... եւն.», Զգիտեմ թէ այստեղ կ'ըն մտնդութիւնը սկզբունքներ բնութագրուելու են (ձայնաւորի երկարութիւն, փոխառութիւն):

Արդէն վեր յառաջ բերուած tarkan յոյն. tarkat (եթէ այս բառը՝ ինչպէս եւ կը կարծեմ, բնիկ թրքերէնէ) փոխդրուած կրնայ հետեւցուիլ թէ վերջնաւորութիւնը թրք. թրքերէնի մէջ չի կրտսրու. հմտ. դարձեալ գերբայի՝ ինչպէս օսմ. sāvān «սիրող» յառաջ եկած sāv-mākt «սիրել», մտնդ. abın «առնող», յառաջացած ab-xut «առնուել»։ Անշուշտ W. Bang, Keleti szemle, IV 113 իրաւամբ կը մերիւ մտնդ. ներկան obumui բրբ քառմ. առած abın + bui «եմ, է... մանրէութիւն ներկան ալ (gisurembi մագած gisur-me «ճառել, խօսիլ», օ-մնի յառաջ եկած օ-է «բլլալ» եւն.) կը մերիւ միւսեւորի կերպով, այսինքն՝ մանր. bi «եմ, է» բառին հետ բաղադրուելով։ Նաեւ այսինքն կղզեացեալ թրքերէն բառեր կը յուսնան թէ վերջնաւորութիւնը ու պահուած է. յայ. tün օրիւ. tün «գիշեր» օսմ. dūn «երէկ», հմտ. մանր. dobon «գիշեր» (թէ եւ տուել. dolboni «գիշեր» dolbo «գիշերայն»), յայ. xān, օսմ. kaan, մտնդ. ēisun «արեւն» (? Dr. Vilh. Grönbech, բերանացի)։ Ուստի -p եւ -pan, -pān վերջնաւորութեամբ կրկնից կերպով Օրբանեան արձանագրութեանց մէջ՝ կրնան մեկնուիլ այնպէս՝ ինչպէս են մտնդ. mori եւ morin «մի», Նման կրկնաձեւերուն (բայց չ-նի մի կրտսրու) արդիւնք է զ. օր. jürükēn «սիրտ», օսմ. jürāk, մտնդ. küdür «գորութիւն», օսմ. güğ, մտնդ. mızgan «հազար», թրք. bığ եւն.

Համառոտութեան համար՝ նախընթացին մէջ հրատարակուող արարելիքներ, ուրիշ հնարաւորութեանց մտադրի ընդեւ, մանրէութիւն ձեւերուն աղբյուր տուած ուղեբերի հետ քննելէ եւն.։ Բայց յամենայն գէպ թրքերէնի համար յառաջ բերուած ձայնական օրէնքն ուղիւ պիտի բլլայ.

առի նոր չէ, ինչպէս կը տեսնուի, թէպէտ եւ այլաբար տեղ մ'ալ վերը նշանակուած կերպով բանաձեւում չի գտնուիր.

§ 60. Ի թրքերէնի ZDMG LVII 567 իրեն հայերէն փոխառեալ բառ նշանակուած եմ՝ ի մէջ այլաբ. թրք. āsāk «էշ», դոր արդէն այլք ինծմ յառաջ բացած են՝ թէպէտ եւ անորոշ եղանակաւ. Այս բառը թրքերէն լեզուին մէջ բառական շատ տարածուած է, ինչպէս որ Radloff թուրք գաղափարաբաններուն բաղադրի մը փորձէն կրնայ տեսնուիլ. թրքերէնի է առաւ. ասահ ասահ բառը, Հայկական էշ բառը միւսեւորի է յառ. equusի եւն հետ (KZ XXXVIII 197 եւ 205). հմտ. հմտ. հմտ. acvatard «ջրի, իշակեալ» նպ. astar. Էնմ կրնար որոշել թէ այս բառը թրքերէնի մէջ բնութագրուած է նախաբար շաւարաւորութիւն թէ կրտսրաբար շաւար (§ 42), որովհետեւ չեմ գիտեր թէ անմ բառին առաջին վանկին ան ձայնաւոր նախադաս երկուք եր թէ առաւ. Ան շատ սովորական վերջնաւորութիւն մըն է, որուն մասին § 59ին մէջ ալ աստուեցաւ. Էնմ դործեր որ թրք. անմ որեւէ աղբյուր ունենայ մտնդ. eljig, n «էշ, բառին հետ» § 59ի համաձայն՝ -en վերջնաւորութիւնը անշուշտ արգելից մը չէ. Էնմ գիտեր թէ մտնդ. -jig- կ'ո'ւյ թրք. -ānի հետ մագաստախանէլ. Բայց յամենայն գէպ ո'ւ մի կրտսրեան հետեւ չեմ. Հետ գործակցական բայերու ձեւակերպում չի կրնար վկայութեան կոչուիլ, զ. օր. մտնդ. abu-lea-xu «երկարգիւմնի առնուել, առնուել տալ» յառաջ եկած ab-xut «առնուել» եւ օսմ. al-yš-mak «առնուել տալ», սիրող առած al-makt «առնուել»։ Վասն զի տարակոյն չկայ թէ հոս մտնդութիւնի մէջ վերջնաւորութիւնն փոխառեալ մը կայ. Ի յերեւան կ'ու գայ նաեւ. ուրիշ ձեւակերպութիւն բացառաբար՝ բառին մէջ՝ abu-lea-xu = abu-lea-xu, իսկ -ca- առածին ալ կը տեսնուի բառին մէջ՝ ziki-ca-xu «համաձայնիլ» որուն ջով կայ ziki-xu «ի կարգի բլլալ» եւ nökü-ca-kü «երթ եւեկիլ», nökü «ընկեր, ուղեկից» բառէն. Ի կրնայ միւսեւորի բլլալ. միւսաւորապէս թրք. կրտսրական -ե-նի հետ, իսկ -ca-՝ միւսաւորապէս թրք. -š-ի եւ մանր. գործակցականներուս հետ՝ -ca-, -čo- (mi-me «խմել, omi-čo-me «միտին խմել»), Այս պատճառաւ իբրեւ պատահական կը համարեմ այն նմանութիւնը՝ որ կայ թրք. āsāk, մտնդ. eljig եւ իսկայն կը յառաջանի մանր. eihen բառերուն միջեւ. — Այն կ'ուրիշ թէ իշու եւ ջրայն բառով թրքերէն Հայոց ջով մեծ գեր խաղացած է՝ կը վկայէ նաեւ բնիկ անուանակոչութեանց օրոտութիւնը. զ. օր. զիւ, ջրի, օրոտի, իշու, իշու-յն («որտ է ջրայնի»)։ Մագադիւր անմ արժանի են նաեւ եւ բառին տեսնուողները՝ օր. ալ. իշու-ն (հմտ. իշու-ն)՝ որոյ ամենագիշտ են իբրեւ զիւ-ն, իշու-ի իշու (յոգի. իշու-ի, իշու-յն իբրեւ հարմար), Գ. Եւսէն ԻԲ Anz. XIV 51, էշ բառը կը կարծի գտած բլլալ հետեւեւ արձանագրութեանց մէջ՝ օ-ի-հ կամ -ի-հ ձեւով, իբրաւ ջանջիւր ձայնանիշ շատ նշանակութիւն ունի, իսկ Եւսէն կ'ուրիշ այն բառին արտասանութիւնն ընդունիլ իբր. *oišo-, որ իմ ստուգաբանութեանս

կ'ունենանք, որուն էլէ ծագումը առած է ձայնն ալ ստուգել ժամանակակից կ'ըլլայ: Եւ թերեւ հայերենի մէջ տակաւին կը գտնուի *ած բառին որիւր անտնցում մը. իսնէ սեռ. իսնէ, սեռ. յոգն. իսնէ (*հաւառնի) և յիշեցնէ հաւաքականներս՝ հաւառն, իսնէ, իսնէ (§ 16) եւ յոյն. սեռ. իսնէ (§ 47): Եղ. ուղղականը՝ նստմանի մը համար, ինչպէս որ վերջին երեք բառին մէջ կը տեսնուի, պէտք էր կամ իրար որ վերջնաւորութիւնն ունենալ կամ նմանակազմարար ընդունած ըլլալ (իսնէ). այս ինչ աղբիւր է ձայնը Է եղած կրնար ըլլալ (§ 54). Եւ անսն, -իսնէ (§ 17, KZ XXXVIII 217) բառերուն կը հետին թէ է ձայնը կ'աղղէ նաեւ իր բաղաձայն. համառ. ալն եւ ալն § 48: Թերեւս իսնէն եւ նման ձևերուն մէջ գտնուած = ձայնաւոր կրնար ներգաշխալութեամբ յառաջ գալ, թէպէս եւ ներգաշխալութեան ազատումը օրինակները (§ 47) ցոյց կու տան Ե (նշ 0) նախաւոր ձայնաւորը: — Թերեւս կոծ - իոյ, բարբ փոխառութեամբ մինչ-գոյերէնի մէջ ալ մտած է (աւառ), եւ այն՝ հաղիւ պնչպիսի բառմանով մը՝ եղբ վերջապէս ձայնաւորութիւններէ մէջ ինչպէս էր. եւ որովհետեւ բաղաձայն վերջնաւոր շատ ցոյցաւոր է մինչ-գոյերէնի մէջ (վերջնաւոր 0 մը ընդհանրապէս զոյնութիւն չունի), անոր համար բառին վրայ - 0 մ'աւելցուցանաւ: Յետոյ մինչգոյերէնէն աւելուած են մանջ. կոծն, տունգ. կոսա.

koj եւ koč բառերը յիշեցնող թերբերէն երրորդ բառը կոսա "գառն", անշուշտ միայն պատահական կերպով նման կը հնչէ:

Կը թուայ այն խնդիրը թէ ինչու Թերբերէն հայ. յ ձայնը ներկայացուցած են յ ձայնով եւ ոչ յ. Vilh. Thomsen-ի իմ տառադարձած Օրիններն արձանագրութեանց նշանը կը ցուցնէր ինչպէս որ տարակուսի տեղի չկայ (համա. ZDMG LVII 552), ուղղականացեալ - յ- մը (մարտարապէս այնպէս՝ ինչպէս է յայտնուելն ուղղականաւոր յ ձայնը): Բնականաւոր կրնայ ենթադրուիլ թէ թերբ. չ նաեւ ուրիշ աղբիւրի թերբ. յէ կը խոտորէր, թերեւս նեղ կամ լայն ձայն մըն էր. (այն առեւն անշուշտ աւելի լայն ձայն մը. վասն զի յ ձայնը բառակցածն՝ բաց բաղաձայն է՝ ըլլալ թերբերէն զաւառականներուն մէջ, զոր օր. յայտնութիւնի մէջ 8 կ'ըլլայ.) Երբ այս զիպաց մէջ ալ կրնայ ռնգական է եւ ոչ-ռնգական յ ձայններու իրարմ այս երկրորդական անպարտութիւնը պատճառ եղած ըլլալ՝ յիշեալ ձայնի քնտրելու: Սակայն եւ այդպէս ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ կայ. հայկական յ ձայնը հնգերէն. էէ ծագումը առած է. միջնադարմ էրն ի եւ ծ. արք. թերեւս փոխառութեան ժամանակը ձ ձայնը գեռ. յ շէր զգած, այլ փափկահնչուն ձ մըն էր տակաւին. եւ կրնայ ըլլալ որ այս փափկահնչուն ձ ձայնն էր՝ որ Թերբաց կողմէն կ'արտադրուէր ուղղականաւոր յ ձայնով մը: Բնականապէս աւերկա կ'ենթադրէ թէ Թերբեր նայն միջոցին ծղիւի. համապատասխանաւ ձայն մը չունէին. ի հարկէ պէտք եղբ նախաթերբերէն

համար ձ մ'ենթադրէլ (ուսկից օսմ. յ. զ. օր. օրեռ. adios "ստեղծ. օսմ. ujaln). Բայց վերջնական այս նախաթերբերէն կամ զգուշութեամբ քայքայութեամբ՝ համարեցերէն ձ ձայնը կրնայ ի վերջոյ կրտսերաւորին ըլլալ. քանի հայերէնէ փոխառուել բառերը. նայնը կրնայ հնագոյն մէ շատ ալ յառաջ եկած ըլլալ. (կամ կրնայ նաեւ ըստ հին ըլլալ, բայց հայկական փափկահնչուն ձէն շատ տարբեր հնչած ըլլալ յօտորեն.)

Եթէ հայեցուածք մ'արձակենք Պ. Ենսէնի հատերէն ընթերցումներուն վրայ՝ նախ տակնուվրայութիւն յառաջ կը բերէ այս խնդրոյ մէջ, Ենսէն (IF Anz. XIV 50) կ'ընդունի թէ հնգեր. յ ձայնը "հայր" եւ "մայր" բառերուն մէջ տակաւին եւ կը նշանակուի. "նոյնպէս" աղբիւրն անուան մէջ (hata = հայ). այսու ամենայնիւ "հայ, պէտք է որ ք կամ քք գրուած ըլլայ (էջ 51), որ այն առեւն կարգաւորուել էր իր քքի. Բայց սակեւ ամենին չէ հնգերէնի թէ իայ բառին յ ձայնը հնգեր. յ մը չէր, այլ մարտարապէս հնգեր. յ մը: Ըստ անհաւանական է որ այս բառին մէջ հնգեր. յ մ'ըլլար, նայն իսկ եթէ ստուգաբանութիւնն ի բաց աւանդի, նախ ձևագիտական պատճառներէ առեալ (*ghozi- մը ծիւղ հնգեր. իսկական կերպարանք մը չունի), երկրորդ՝ ձայնական պատճառներու համար, վասն զի հնգեր. յ մը՝ որ ձայնաւորաց մէջեղ կը գտնուի, հայերէնի մէջ միշտ կը կորսուի (§ 43): Ասոր համար Ենսէնի ընթերցումները կրնամ միայն այն կերպով իմ տեսութեանց հետ հայեցելընէ՝ որ արձանագրութեանց ժամանակաշրջանին՝ հնգեր. ինչ համար՝ փափկահնչուն ձ մը կը զնեմ կամ ձի եւ յ (յ) ձայններուն միջեւ ուրիշ միջին ատիման մը. այս ձայնը սակայն գործածուած "մայր", "հայր" բառերուն եւ իսկ անուան մէջ իրեն առաջնական կը գրուէր՝ պատմութեան համաձայն. (ի հարկէ յ նշանը կրնայ հաւասարապէս նշանակած ըլլալ թէ ձ, թէ մ եւ է կամ է'). իսկ բառականն աւելի հազուադէպ "իայ" բառին մէջ՝ պատմական ասանկութիւնը նուազ կենդանի էր, եւ ըստ այսմ այն թերթեւ ձայնը կրնար ձայնաւոր համարուիլ ու շարունակ ձայնը (ըստ Ենսէնի՝ էջ 48, պէտք մը չկար որ ձայնաւորները գրուած ըլլային, նաեւ հին՝ ուր խումբ կը կազմէին. յամենայն դէպս աւերկա ինքն շատ զարմանալի է. բայց եւ միտք չունիմ թե Ենսէնի տեսութիւնները քննելու, այլ կ'ուզեմ զանոնք իմ ասացած արգիւններուն հետ համամասնել):

Բայց թերբերէնի մէջ իսկ բառին քով գոյուութիւն ունի կերպարային ձև մըն ալ՝ օսմ. kōjūn: Եւ ձայնաւորը կրնայ ներգաշխալութեամբ յառաջ եկած ըլլալ ինչ. ըստ այսմ նախաւոր ձևն ըլլալու էր *kōjūn: Բառն այս ձևով մտաւ մինչգոյերէնի մէջ՝ kōjūn (որմէ բառ նմանակազմութեան, morin, mori *մի. եւն բառերու, կազմուած է երկրորդական ձևէ մը՝ kōjūn). ուստի Թերբերէն յ ուղղականացեալ ձայնը մինչգոյերէն իմ քայքայութեան է: Այս բառը մինչգոյերէնէն ալ մտած է մանջներէն (konin) եւ ստուգաւորներէն մէջ (konin,

koṓin). Եւ կընդունիմ թէ թրքերէն երկու
 ձեւերս *koṓin եւ koṓ իրարու հետ այնպիսի աղերս
 ունին ինչպիսի են մորն. morin եւ mori ձեւերը
 կամ թրք. (օրն.) —pan, —pān վերջաւորող դեր-
 րային —p դերբային հետ: Ուստի koṓ թրքական
 վերջնային օրինաց զօրութեամբ յառաջ եկած է
 *koṓik, իսկ առի երկրորդական ձեւ մին է koṓinի՝ որ
 միւս ձեւաց զրուծեան նմանակազմութեան հա-
 մանայն կազմուած էր: Ուստի եւ *koṓin հայերէնէ
 առնուած ձեւէն է, եւ այս ձեւը յայտնապէս հին
 հայցականն է, որ վերջնային օրինաց ազդեցու-
 թեանէն յառաջ՝ պէտք էր այնպէս հնչել: Հին
 հայցականին ձեւէն ծագում առած է պատմական
 ուղղականի ձեւը, ինչպէս որ ի թրքին KZ
 XXXVIII 215—220 ապացուցած ըլլալ կը կար-
 ձեմ: Հին հայցականը թրքեւս վերջնային օրէնք-
 ներէն յառաջ՝ արդէն իբր ուղղականի կը քանդէ.
 (-s վերջաւորող ուղղականի ձեւերը՝ բառ Եննէնի
 IF Anz. XIV 56, հաստեան արձանագրութեանց
 մէջ զոյրութիւն չունին. սակայն Տայրերէն մէջ —s
 ամենեւին ինկած կորուած չէ, այլ Իփփուած
 է. ուստի հին հայցականները թրքեւս հաստեան
 արձանագրութեանց մէջ ալ կը քանդին իբրեւ
 ուղղականներ, որոնց մէջ —n վերջնայնը չի
 գրուիր):

Ուստի օմմ. koṓun բառը մեծի ցոյց կու տայ
 թէ հնդեւր. նորերուն ձայնաշղթութիւնը հայե-
 րէնի մէջ հնագոյն է՝ քան թէ վերջնայինի
 կորուածը: Եւ ասով կը հաստատուի այն ար-
 դիւնքը՝ որ արդէն ապացուած էր Տայրերէնի ցննու-
 թեանէն. (հմմտ. ուսումնասիրութեան առաջին
 մասը):

§ 62. Թրքերէն kās “սագ”, բառն ալ կրնայ
 հայերէնէ փոխ առնուած ըլլալ: Այս բառը յա-
 մանայն դեպք հնդեւրականին ձեւ ունի, եւ
 գրեթէ չկայ ուրիշ հնդեւր. լեզուի մէջ բաց ի
 հայերէնէ, ուսկից այս բառը կարենար առնուած
 ըլլալ: Գոնէ պաւստին չի կրնար ըլլալ, փասն զի
 պաւստինի մէջ ի՞նչ տալիսի ածականի մը կորուածը
 շատ ուշ է: Էստ կասկածելի է նաեւ այն
 ենթագրութիւնը թէ ածականն ինքն իրմ
 Թրքերէնի մէջ կորուած ըլլայ, որուն համար
 գրական ապացուցութիւն չունիք: Ի հարկէ շնչը
 կրնար ուղղակի ապացուցանել թէ րիւստիւստ
 կը փայ ի՞նչ տալիսի: Եթէ թրք. omue “ուս”, բառը
 (օմմ., բայց նաեւ առ Pavet de Courteilleի.
 եւ Radloff Արաքսականի գաւառաբարբառէն
 ալ կըսուի մը կ'ընէ) իբրեւ հարազատ թրքերէն
 բառ՝ միեւնոյն ըլլար հնդեւր. *omso-ի հետ (յուն.
 ὠμός, հայ —), այն ատեն այս բառը միայն
 —m-ի փայացումն է եւ ոչ թէ —m-ը. (ս կրնայ
 վերջնայինի ինչպէն վերջէ՝ զարացած միջար-
 կեւս ձայնաւոր մ'ըլլալ): Գոնէ միշտ հասանա-
 կանագոյն կարծիքն այն է թէ kās բառին վերջ
 ածականին կորուածը նախաւոր լեզուին վերա-
 գելու էր, եւ այն ատեն ստոր հետ լաւ կը համա-
 ձայնի այն կետը՝ որ ի՞նչ տալիս քանուող ածա-
 կանին կորուածը հայերէնին մէջ շատ հին է (§ 46),
 Չայնաւոր թրքերէնի մէջ նախաւոր երկար էր
 (յակ. 208) եւ անշուշտ նախաւոր սկզբնաւոր

g էր (ZDMG LVII 551). վերջապա. § 46-ի
 կրնայ յայտնապէս ճշտաւ կեանք ըլլալ, հմմտ.
 —s յոյնակի վերջաւորութիւնը (§ 59), Radloff
 մտադիր կ'ընէ իւր քերականութեան մէջ (էջ 187)
 թէ օմմաներէնի մէջ միայն 8 եւ ոչ 3 զոյրութիւն
 ունի իբրեւ անուանական վերջնային (եւ օմ-
 մաներէնէն ստուգիլ այս կէտին մէջ չի կոտորի
 նախաթրքերէնի վիճակէն): Ուստի փիլիսոփան
 հապիւ թէ բացառութիւն մ'ըլլայ, gōkās բառին
 s ձայնը երկրորդաբար յառաջ եկած է 8է. գարաւա-
 ղութիւնները՝ որոնք Malloufi բառգրքին մէջ
 գտած եմ, կը կազմեն միայն օս յալորդ բառերը՝ այս-
 պէս. sās “ձայն”, արմուհ, sūs “լաւութիւն, լուսն”,
 sūs “զարդ(արտիք), պատմածարք”, sis “մեք”, dos
 vutmak “զիսուն զարնել” (եւ dos doyrus = dūs
 doyrus “շիփ չիտում”), tas (taslak, daslak) “կուշի”,
 եւ այս ամենն ոչինչ նշանակութիւն ունի: Զար-
 մանայն չէ որ բայաբաններուն վերջնայնը
 տարբեր պատկեր մը ներկայացրէ՝ քան թէ
 անուանական վերջնայնը. առաջինը միայն հրա-
 մայականին մէջ միանշանակ բառի վերջնային
 է: Ուստի եւ թրքական kās “սագ”, բառը հին *gās
 ձեւ մը մտանախիշ կ'ընէ: Եւ “սագ” նշանակող
 հնդեւր. բառը հայերէնի մէջ իրօք, այսպէս կրնար
 հնչած ըլլալ. արդէն Հիւրշման KZ XXIII 26
 բնգունած է թէ հայ. —t *gas ձեւէն չըլած է,
 եւ Joh. Schmidt KZ XXV 127 Հիւրշման կը
 համաձայնի, Եւ՝ այս առաւանդափոխութեան մէջ՝
 յոյժ բառին (— ալք. 809 “Թուլուն”) արդեւ
 յոյժութիւնը կը անանի: Թեպէտք Օստոնի
 Parerga էջ 247 կ'առէ զ—t կշռել հնդեւր.
 gaskunā-s “Թուլուն”, բառին հետ, բայց ք ձայնին
 ստոր կը հասնուակի: [Կախածան լեզուաց մէջ
 քանուող “կայ մայնակ” կամ “ոչեւոր” նշանակող
 բառը —աւար. kēl, կարիւրութիւն. kēl բառէն Գիւնի
 — կամ հայերէնէն կամ թրքերէնէն փոխառեալ
 է եւ բնականաբար չի կրնար ետարուիլ. kēl
 “ընտանի կենդանի մը, բառին հետ կապ ունենալ,
 ինչպէս եր կարծէ Alf Torp Etruscan Notes
 (Videnskabs-Selskabets Skrifter. Hist.-filosof.
 Klasse 1905 Nr. 1. Christiania) էջ 8]:

§ 63. Հայերէնէ փոխառեալ բառ մին է
 դարձեալ թրքերէն գաւառականներու մեծաւոր
 մասին մէջ տարածուած բառ մը՝ որ “աղջիկ” կը
 նշանակէ. օմմ. kēz, յակուստերէն kēz. (ուստի
 նախաւոր երկար ձայնաւորով): Աւելի հայ.
 ինչ բառն է, յոյն. αἰα. —η: § 34-ի համաձայն
 հայկական բառին երկարաբար յառաջ եկած է
 նախ եւ յառաջ օւէ, այս ալ քի ձեւէն անցնելով՝
 ծագում կ'առնու օւէ (հնդեւր. օւ կամ օւ),
 Թրքերէն ք ձայնաւորը կատարելապէս կը փոխուի
 օւ եւնթագրեալ միջին աստիճանէն: Թրքերէն բա-
 ռին սկզբնաւորին նախապէս g էր (ZDMG LVII
 551). ուրեմն Թրքերէն ոչ թէ միայն հայկական ք՝
 այլ նաեւ հայերէն ք ձայնը ցով ներկայացուցած
 են. վերջ՝ § 61-ի մէջ, բառ ֆիւրէի՝ հայերէնի
 զուտ նորերուն առած մեկնութեանէն յայտնի
 կ'ըլլայ թէ ստոր մէջ զարմանալու քան չի չկայ,
 եւ ասկէ չի կրնար հետեւեցուիլ թէ այս բառը
 ձայնաշղթութեան յառաջ փոխ առնուած ըլլայ,

ինչ որ արդէն իւր բառին ձեւով (§ 61) բոլորովին անկարելի է: Երգածայնական և ձայնը կը մեկնուի այնպէս՝ ինչպէս իւր բառին մէջ՝ 2 ձայնը:

Չեմ կրցած խոյ բառին ընդունելի ստուգարանութիւն մը գտնել: Սակայն « ձայնը կրնայ մնայն հնգեր. ինչ ծագումն առած ըլլաւ: Բայց ասկէ՝ նաեւ թրք. *şakik* (§ 60) բառէն անկերէն է: Թէ հայերէնն արդէն փոխառութեան ժամանակն իսկ լեռնին զարգացած *şakim*-ը մնայն էր: Ասով կը փոխուի ենթարկութեան մը ծամբան՝ որ այլուստ դիւրաւ կրնար մուտք գտնել: Թրք. *okuk* « եզր քառն անպատճառ հնգեր. լեռնէն էր փոխառութիւն է. համար. հնգեր. *okuk*, գոթ. *auhsa*, կըմբ. *uch*: Աւետ. *uhsa*ի համաձայն՝ նախալեզուի ձեւը դնելու և մերձադարպէն **uhsō* (արմատ՝ **uhsen*)-ի) էթէ այս բառն հայերէնի մէջ զոյնութիւն ունեցած ըլլար, այն ատեն զ ձայնը պէտք էր աւելցնել ինչ փոխուի, իսկ բառը պատմական ժամանակին մէջ պէտք էր մերձադարպէն **uhs* հնգել: Թէ այսպիսի բառ մը հայերէնի մէջ իրապէս զոյնութիւն ունեցած է, կ'երեւայ թէ կ'ապագայութիւն կապահանք լեռններէն, աւար. *oc*՝ « եզր — զանազանիչ նշանը որ Ե տառէն վերջը կայ, Schiefnerի քով քիչ էր տարբեր ձեւ ունէր. արտասանութեան մասին դիտել կոչ այս՝ « Ե տառի նուրբ կ'արտասանուի՝ քան թէ աստեղծն Կ դիւր, իսկ Անդուկացիք § ձայնով կը փոխարինեն. Ե. Տրաշակի Ե ձայնական քաղաքութիւնը՝ որ կը արտի գրքդիւն մէջ Первоначальный учебникъ рускаго языка для Аваръ (Издание православнаго миссіонерскаго общества), Казань 1898. այս տեղ յիշեալ ձայնին համար կ'ըսուի. *пр. износится какъ русское и, но съ большимъ рв. крѣпѣмъ гортанн*, եւ նշոյնպէս ԷԹիքերի ճին նկատմամբ կ'ըսուի թէ կոկորդի աւելի լայն բառնայով կ'արտաբերուի՝ քան թէ ասու. Ե ձայնը. չեմ գիտեր թէ ի՞նչ իրաւունք v. Erckert (Die Sprachen des kaukasischen Stammes էջ 109) օձ կը գրէ, իբր թէ ձայնը փոխահայերէն ըլլար — կատիւնութեան (յակ.) ուն, հիւրիւն, ուն, ու. us, կիւրիւն. *jač*՝ (Ե տառի մերձադար է Կ՝ քան թէ աստեղծնի մէջ, բայց ԷԹիքերի), արիւն. *ač*՝ « եզր, Ե՝-իւ *č* « եզր, (ԷԹիքերի) միւննայն ծանուցը նշանը կը գործածէ այստեղ եւ աստեղծնի եւ կիւրիւններէն մէջ, բայց որոշ կ'ըսէ թէ այս այստեղ վերահայերէն Ե կամ Կ մը բացատրել կ'ուզէ. v. Erckert կը գրէ *ач*): Արդեօք հայերէնն Ե՝-ը բառն անդադարէն կազմութիւն մըն է **uhs*ի. Հարպարդի կ'ըլլար թրքերէն բառն ուղղակի հայերէնէ անոնցած դնել. այն ատեն պէտք էր որ հնգեր. *o* վերջուստը ուղղակի ձեւ մը հիմն եղած ըլլայ. վերջուստին ինչպէն ետքը՝ ինչ եւ ինչ մէջ միջարկեալ ձայնաւոր մը զարգացած ըլլալու է: Նախաւոր ձեւին ինչ պէտք էր քանակն եղած ըլլալ, եւ որով Տրաշակ. քանակն է մը թրքերէնի մէջ մնայն լեռնաւորի ձայնաւորներուն քով զոյնութիւն ունի, անոր համար Ե ձայնաւորը ներկայացուած է Ծ ձայնաւորով: Բայց ասով՝ կ'երեւայ թէ այս բառն

ընդունուած ըլլալու է՝ լեզուի յետապնդմամբ հնչուող ձայնաւորով, որուն կը ապաստուէր, բայց այն ատեն ընկալանարտ բացառային լեռնական նկարագիրը մէկի թիւով. վասն զի յակ. *uhs* « եզր. բառը նախաթրքերէն **okuk* մըն է: Այս բառը (վերջածայն օրինակ աղեցութիւնն ետքը) թրքերէնէ մնած է մոնղոլերէնի մէջ՝ *uker*, բայց ասկէ՝ բուրսերէն *uker*, *uzer*, *uwar*, եւ ասիկի ալ տուեք. *ukur* (ս կը նշանակէ փակ Կ): Բայց եթէ § 57ին մէջ Կի քով զանուղ զէ ծագած ի ձայնին վրայ իմ կատարած քննութիւններու ուղիղ են, այն ատեն թրք. *okuk* բառը չէ կրնար հայերէնէ ծագած մեկնուիլ՝ առանց դէպ ի շատ հնագոյն ժամանակ մը վեր ելելու, աւելի հնագոյն՝ քան հայերէնէ միւս փոխառուք բառերուն համար ենթադրուած ժամանակի շրջանը: Այս պատճառաւ *okuk* բառը քան Տրաշակի համար էր քաղաքի (Էրաշակի):

(Էրաշակի):

ՀԱՅԿԻ ՊԵՆԻՆՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ե Ղ Դ Շ Է

ՔՆՆԵԿԱՆ ԻՐՈՐԻՍԵՆՍԻՐԻՐԻՐԻՆ

ԳԼՈՒ Ը:

ՊԱՏԱՆԵՆԵՐ

Վարդանանց Պատմութեան մէջ երկու խումբ պայտանական գրութիւններու պատմները կը գտնենք իբր նման կամ հըր-լու-լի մէջ իբր յորդու-լի կամ եւ: Աւարին խումբ. — 1. Յակոբեանի հըր-լու-լի «Առ ամենայն ազգս տեղորոշութեան իմոյ» (էջ 9—10). 2. Միհրանի հըր-լու-լի «Դուք գիտաւորք» (էջ 20—22). 3. Այս նամակին պատմութիւնը՝ «Գովեքի եպիսկոպոս հանգեք լամնայն միարանելովք» (էջ 22—31). 4. Թեազա Բ.ի գրուած հըր-լու-լի մը՝ «Գովեքի եպիսկոպոս թուրք ի պիսկոպոսայիք» (էջ 54—55). Երկուսը խումբ. — 1. Վարդանի ծոռը՝ ի բազում պատերազման» (էջ 77—80), 2. Ղեւոնդի խոսածը՝ «Գիշերք լամնեքին» (էջ 82—88):

Այս բոլոր պատմները պայտանական հանգամանք մը չունին: Ինքն Պատմագիրը յորինած է զանոնք, առնչաւ կապակով թէ ինչ բաներ կրնային գրուած ըլլալ այն գէպերուն առթիւ, զորս կը պատմագրէր: Չենք կրնար անտարակոյս, միտել թէ նամակներ կամ հրովարտանքներ գրուած ցան. իրաջ ընտան ընթացքը կը պահանջէր այն տեսակ պայտանական գրութիւններ, Բայց կը պնդենք թէ Պատմագիրն պատմները չեն այն պայտանական գրութիւնները. ասով կ'ընդ են բոլորովին: Եթէ այսպէս չէ, ինչն կը վարանի Վարդանանց Պատմագիրը միւս Բաղիւրու (էջ 103) պատմներն ենք ալ գնել իւր Պատմութեան մէջ: Եթէ կարելի ըլլար այն գրութիւնները ձեռք ձգել՝ անպատ-